

RECENZIJE

Dr Stanko Lasić:

SUKOB NA KNJIŽEVNOJ LJEVICI
1928—1952.

Izdavačko poduzeće »Liber«, Zagreb
1970.

Literaturi o odnosu inteligencije i socijalističke revolucije u Hrvatskoj i u Jugoslaviji, te o mogućim komponentama i aspektima toga odnosa (kulturno stvaralaštvo — revolucija, umjetnost — revolucija, inteligencija — organizirani radnički pokret) u posljednje su se vrijeme pridružile dvije značajne knjige. Prvu od njih (dr Mladen Iveković: »Hrvatska lijeva inteligencija«) recenzirali smo u posljednjem broju našeg časopisa (»Politička misao« 3—4/1970). Ovdje se osvrćemo na knjigu dra Stanka Lasića »Sukob na književnoj ljevici 1928—1952«, nedavno izišloj u izdanju veoma inicijativne izdavačke kuće »Liber«.

Lasićeva je knjiga prvi pokušaj da se znameniti, kako su ga povjesničari književnosti nazvali, »sukob na ljevici« interpretira i procijeni s obzirom na sve svoje bitne dimenzije: estetsko-književnu, filozofijsku i političku. Treba odmah kazati da je taj pokušaj iznimno smion i po mnogim svojim odlikama originalan. Smjelost u svakom slučaju valja pozdraviti, budući da su svi dosadašnji parcijalni pokušaji interpretacije bili manje ili više — manje u činjeničnom istraživanju, a više u vrijednosnoj procjeni pojedinih »delikatnih« aspekata sukoba — suzdržani. Lasić se prvi odlučio da beskompromisno, kako sam kaže, »ide do kraja« u obračun s onim što on obilježava staljinističkom prošlošću Komunističke partije Jugoslavije i u konfrontaciju sa stanjima duha, u kojima

prepoznaje i »sebe prošlog«. Ako smo tako hrabrosti unaprijed spremni odati hvalu, o originalnosti Lasićeva rada i o tezama na kojima on gradi valja raspravljati.

Dr Lasić profesionalno se bavi poviješću i teorijom književnosti. Složeni »sukob na ljevici« on i u naslovu knjige imenuje sukobom na književnoj ljevici. Naslov, dakako, ne pokriva cjelokupni sadržaj sukoba u njegovoj bitnosti, ali s obzirom na to da su u masi tekstova prijepora dominantni književni, koje su na estetsko-literarne teme objavljivali književnici, toj nomenklaturi sukoba teško da se može ozbiljnije prigovoriti.

Osebuja je u Lasića i periodizacija sukoba. Premda je u esejističko-kritičkim varijacijama na temu sukoba, objavljenima u našim časopisima, već bilo zalaganja za to da se razvoj sukoba prosljedi praktički sve do u naše dane, dr Lasić je prvi koji ga datira od 1928. i interpretativno okončava sa 1952. godinom, odnosno Krležinim govorom na ljubljanskom kongresu jugoslavenskih književnika. Za takvo kronološko smještanje sukoba autor ne pruža izričito opravdanje, pa o njegovim motivima možemo tek nagađati. Čini nam se da ih je najprimjerenije potražiti u općem metodološkom polazištu, s kojeg je knjiga napisana, a time dodirujemo, po našem sudu, bit svakog mogućeg raspravljanja o Lasićevoj knjizi.

Siroko filozofijski, a ne samo usko specijalistički obaviješten, dr Lasić se pri metodološkom utemeljenju svojeg rada nadahnjuje na izvorima što ih je moguće indicirati sa tri riječi: marksizam, egzistencijalizam, strukturalizam. U tom trojstvu, biografski govoreći, marksizam je prvo vrelo i osnovna motivacija, njime autor počinje i njemu se neprestano vraća. Središnji

problem, bitna preokupacija, jeste: sudbina marksizma, njime inspirirana i u njegovu znaku izvođene socijalno-političke i kulturne revolucije u Jugoslaviji. Dok je autor marksizam ne samo teoreski nego i egzistencijalno najdulje (i možda najdublje) živio, dok je, da upotrijebimo omiljeni izraz dra Lasića, *upitanošću* nad sudbinom marksizma kao »jugoslavenske ideologije« na svoje istraživanje bio i ponukan, dotle mu egzistencijalizam, i još više strukturalizam pružaju osnovni metodološki instrumentarij pristupa i »rješavanja« problema što ih pokreće i stavlja u žarište svoje analize. Tako pisac od prvih stranica pretpostavlja da sukob, koji on analizira, implicira temeljnu *strukturu*, ona se opet svojim posebnim (i posrednim) članovima, odnosno izvedenim strukturama, reflektira u »činjenicama«, u primjerima, u pojedinostima, u svemu onome što čini mnogoliku anegdoticu sukoba. Implicirana »interiorizirana« temeljna struktura tako se »eksteriorizira«, apriorno pretpostavljeno iskazuje se kao aposteriorno ispostavljeno, logičko se »otjelovljuje« u povijesnom, spekulativno »verificira« u empirijskom. Dapače, ukoliko je (a dobrim dijelom po mišljenju autora jeste) građa ispod razine onog idealno-tipski pretpostavljenog, pisac ove knjige diže je na razinu vlastite spekulacije, kako bi filozofijski eros bio zadovoljen.

Da u najškrtijim naznakama uputi-mo čitaoca u osnovne značajke pretpostavljene temeljne strukture. Svim bitnim protagonistima sukoba na našoj književnoj ljevici zajedničko je, prema Lasiću, ishodišno pitanje: kako je moguć Spas u svijetu bez Boga? Struktura odgovora na to pitanje temeljna je *zajednička* struktura, *locus* ključnog slaganja svih sudionika sukoba: Spas je u totalnoj sintezi umjetnosti i revolucije. *Sukob* počiva na antitetičnoj interpretaciji temeljne strukture: dok jedni inzistiraju na revoluciji, u njezine svrhe pragmatički instrumentalizirajući umjetnost (filozofiju i znanost također), pa i uz cijenu poništavanja njezine specifičnosti, kao konkretne vrste autentičnog ljudskog stvaralaštva, drugi u pragmatičkom žrtvovanju umjetnosti (čitaj: kulture) »višim« svrhama revolucije vide *index* gubitka revolucije same, pa totalnu sintezu postuliraju tek kao mogućnost da revolucija radi na ozbiljenju umjet-

nosti, a ona na ozbiljenju revolucije. Prvu totalizaciju sinteze revolucije i umjetnosti dr Lasić naziva novom teologijom, a staljinizam, kao ideološki sistem, njezin je čisti lik. Umjesto Boga stare teologije dolazi Revolucija nove, umjesto Istine otkrovenja — Istina revolucije. U svijetu društvene organizacije temeljna pokretačka snaga Revolucije i tumač Istine jest Partija. Tko bogu Revolucije i jedinog njezinoj Istini nije spreman služiti, mora biti uklonjen, »amputiran«, (s)-maknut. Dakako, prvi je na udaru svaki onaj koji inzistira na duhovnom (pjesničkom, filozofijskom, znanstvenom) stvaralaštvu kao *istraživanju*, u -sebe -vazda -sumnjajućem, iskonski-svijet- i- sebe — problematizirajućem. Uđe li takav u orbitu staljinizma, on će kad-tad efektivno osjetiti što znači staljinistička drobilica. Drugoj totalizaciji sinteze umjetnosti i revolucije s prvom je zajednički samo početni, nereflektirani, apstraktni trenutak totalizacije. I ona, naime, prvotno živi u znaku Bitka, a ne bivanja, u znaku Istine, a ne tieskobne skepse. U osnovnoj vertikali naše književne tradicije i ona inzistira na spoju estetskog i akcionog. Ali, za razliku od prve, ona je osjetljiva na imanentne napetosti odnosa umjetničke kreacije i revolucionarne prakse. Inzistirajući na izvornosti umjetničkog izraza kao na nezaobilaznom uvjetu, ona, usprkos svom prvotnom bitno apsolutizirajućem karakteru, biva dovoljno skeptičnom prema svakoj kanoniziranoj Istini i rezervirana prema svakom institucionalno-organiziranom skrutnutom obliku Revolucije. Te je njezine bitno subverzivne odlike čine podobnom za herezu i ona to u datim uvjetima nužno postaje.

Premda su Lasićeve simpatije za povijesna očitovanja ove druge verzije odnosa umjetnosti i revolucije dovoljno izrazite i izražene, on ni nju bitno teoretski ne prihvaća, prije svega zato jer, po njemu, nije dostatno svjesna iskonske *antinomičnosti* odnosa umjetnosti i revolucije. Same antinomičnosti i revolucije dr Lasić opet klasificira na interionnu i eksterionnu. Smisao prve počiva na činjenici da umjetnost, vazda implicirajući totalitet čovjeka, *eo ipso* negira svaku konkretnu situaciju očovječenja, kao bitno nedovršenu, čime ona nezaobilazno nagriza svaku revolucionarnu akciju

— njezina je imanentna skepsa razorna. S druge strane, premda i sama pretpostavlja totalitet čovjeka i na njemu radi, revolucija totalitet realizira samo putem parcijalizacije; ono što je po svojoj biti ekstratemporalno, ona ostvaruje samo temporalno; ograničavajući neograničeno, ona pretpostavljeni totalitet vazda nužno izdaje. Dok, na primjer, A. Gramsci smatra da književnost (*respective* umjetnost) statički fiksirajući konkretno uvijek izdaje samo dinamički promišljiv i u pokretu, u kretanju — sebe — ostvarujući totalitet politike (u našem kontekstu: revolucije) dotle dr Lasić misli obrnuto: heraklitska narav umjetnosti razara eleatski skrutnute elemente revolucije. Interiornoj antinomiji pridružuje se eksteriorna. Ona proizlazi iz činjenice da je umjetnost luksuz i privilegija. Angažirani ili tendenciozni umjetnik, artistički se usredsređujući na situaciju eksploatiranog, otuđenog, razvlaštenog, bijednog, samim svojim estetskim činom tu situaciju ne mijenja. Štaviše, Lasićeva analiza vodi zaključku da umjetnik, s obzirom na trajno revolucioniranje i kompliciranje izražajnih sredstava i samim time na uvijek sve veće spoznajne zahtjeve umjetničke kreacije, zapravo izdaje i potkrađa razvlaštenog, produbljuje, a ne smanjuje jaz između otuđene situacije poniženog i njegova razotudjenja. Antinomija dobiva ovu redakciju: ili izdati umjetnost, aktivistički borbenu prelazeći na stranu razvlaštenog, ili njega samog izdati. Izlaza nema.

Ovaj nas prikaz strukture Lasićeva metodološkog pristupa temi nužno vodi zaključku što ga pisac i formulira: temeljna struktura sukoba pokazuje da je sukob nerješiv. Poruka knjige, najkraće rečeno, ova je: autentična artistička svijest nema drugog izbora nego da antinomiju umjetnosti i revolucije živi u svojoj upitnoj tjeskobi i svojoj tjeskobnoj upitanosti. Bog je mrtav, a budući da čovjek nije bog: Spasa nema. Apsolutnog sklada, kao ni apsolutnog dobra također nema. Ostaje fundamentalni nesklad, gadenje nad nezaobilaznim izdajništvom »revolucionarne umjetnosti«, prirodno-pravo na zlo, na herezu, na svojevrsnu subverzivnost duha. Ako je u rasponu između 1928. i 1952. bilo moguće tematizirati i iskušati totalnu sintezu umjetnosti i revolucije, nakon tog razdoblja to nikome niti je uspjelo, niti

više može uspjeti. I umjetnost i revolucija nakon toga žive svoje otvorenu mogućnost, svaka na svoj način: umjetnost bitno neupitna za svoj smisao i nemoćna da nađe Smisao, društvena praksa i teorija, pak, oscilirajući između još uvijek prisutnih retardacija legitimiranja akcije apsolutom i svijesti o temeljnoj post-ideološkoj stvari vremena, u kojem se i karta revolucije može igrati samo uz iskonski rizik ishoda. Povijesno preživjela Dogma ipak je još uvijek s nama, kao sjena, poziv je intelektualca da je razara i da sve čega se takne destruiira otrovnom skepsom svoje bitno nesretne svijesti.

Tako dr Lasić, kategorijalni aparat koji smo dovede, nadajmo se, vjerno rezimirali — ukoliko svako rezimiranje nužno nije iznevjeravanje. Upravo ovim »ukoliko« može početi i eventualno vrednovanje Lasićevih uvida. Temeljno u njegovoj knjizi za svakog znanstvenika jeste na povijesni slučaj sukoba »primijenjena« metodologija. S tom metodologijom stoji ili pada sva konstrukcija. Dakako da »stajanje« ili »pad« i opet mogu biti samo relativni. Pred nama je, naime, zaokružena vizija sukoba: intelektualno domišljena, sustavno komponirana, artistički iskazana. Kao takva, ona će u arsenalu literature o našoj intelektualnoj ljevici ostati vrijednom, čak i nakon eventualnih pokušaja koji bi, primjereno domišljeni, Lasićevu knjigu sa suprotnog stajališta kušali obeznažiti i u tome uspjeli. Procjena, dakle, relativnog »uspjeha« ili »pada« ovog pokušaja moguća je tek dijalogom kompetentne javnosti, u kojem bi se ispitao stupanj skladnosti unutarne arhitektonike toga djela, prije svega one apriorne temeljne strukture, a zatim primjerenost i ispunjavanja te strukture povijesnom građom.

Dakako, nas najviše zanimaju politološke implikacije ovog tematski povijesno-književnog djela. Ali i njima je nemoguće pristupiti neposredno, već tek raspravom o filozofsko-metodološkom temelju, o kojem smo tako opširno referirali. Inzistiranje na političkoj strani anegdote sukoba, bez uvida u taj temelj, čini nam se pramašenim.

Metodološki je Lasiću (kao, uostalom, i drugim referentima simpozija »Sveučilište i revolucija«, na kojem je bio prezentiran uvodni dio njegove knjige) bilo u raspravi prigovoreno da

u procjenjivanju nekadašnjih idejno-političkih sukoba polazi s kriterija jednog novog razdoblja. Dakako, kriterije novog razdoblja nije moguće izbjeći: svaka je povijesna interpretacija nužno reinterpretacija, svaka nova generacija nužno piše povijest zbog sebe i svojih potreba, a ne zbog nekakve hipostazirane Povijesti. Pa ipak, uvijek sam mislio da je svako istraživanje jednako tako dužno o problematici ispitivanog povijesnog vremena progovoriti iz konkretnih mogućnosti i alternativa kakve su se u datom vremenu praktički nadavale. Inzistiranjem na mnogim apstraktno skrojenim kriterijima taj zahtjev ne može plodno uvažiti. Kakvog bi, primjerice, imalo smisla da se teza o tome kako umjetnik, upuštajući se u praktičku revoluciju razvlaštenih nužno izdaje umjetnost, a ostajući po strani, u sferi umjetnosti, nužno izdaje revoluciju — *dan*as dosljedno »primijeni« na konfrontaciju u našoj ljevici 1939—1941? Čini nam se da je jedino umjesno: današnje idejno-političke divergencije prosuđivati iz sadašnje perspektive, a nekadašnje divergencije iz nekadašnje perspektive, dakako, uz sadašnju retrospektivu i perspektivu.

Ono što se čini izvjesnim jeste samo to da je jednako nepotrebno, kao i nemoguće obnavljati nekadašnje političke divergencije među onima koji u suvremenosti, svaki nasvoj način, u bitnom ipak pridonose osvajanju, dakako, otvorene budućnosti demokratskog socijalizma za sve nas. Ali mi i ne vidimo da bi nas ova knjiga na takvo nešto svojim sadržajem pozivala. Nukajući nas na temeljnu upitanost, ona nas zapravo odvraća od svake površne instrumentalizacije svoje poruke, na što će se spremnosti, dakako, vazda dovoljno naći. Razgovor, pak, o toj knjizi bit će tek tada produktivan ako ne gubimo vezu s njezinim temeljima.

Vjekoslav Mikecin:

**SOCIJALIZAM I
REVOLUCIONARNI SUBJEKT**
Biblioteka »Kulturni radnik«,
Zagreb, 1970

Vjekoslava Mikecina već danas možemo nazvati plodnim hrvatskim piscem koji široko područje društvene

teorije i empirije prati i problematizira na pretpostavkama marksističkog i humanističkog značenja. Do sada su objavljene tri njegove knjige, među kojima se prošle godine pojavila ova pod naslovom: »Socijalizam i revolucionarni subjekt«, a uskoro iz tiska izlazi i četvrta s naslovom: »Otvoreni marksizam«.

Ovom prilikom želimo našu kulturnu javnost upoznati s gore navedenom knjigom, koja se pojavila kao rezultat višegodišnjeg teorijskog i praktičnog istraživanja i kao rezultat ponovnog i ponovnog uključivanja u raspravu o ključnim pitanjima socijalizma. Nama se čini ključnim prvi dio pod naslovom Radnička klasa i socijalizam, u kojem potku svih strukturalnih promjena socijalizma kao društvenog sistema bilo na parcijalnom ili totalnom planu, autor pronalazi u presudnoj spontanoj snazi društva, u radničkoj klasi koju imenuje terminom — masovni revolucionarni subjekt. Ne pokušava je interpretirati sa stajališta suvremenih društvenih teorija o stratifikaciji industrijskog društva, već drži da je analitički primjerenija i empirijski relevantnija za objašnjenje pojava i procesa u razvijanim društvima, pa tako i u nas, Lenjinova definicija klase, kojoj u temelju ne leži težnja k integraciji klase, već prevladavanje klasne dihotomije društva. Za marksiste je položaj radničke klase rezultat društvenih nejednakosti, koje tako polariziraju društvo da to postupno prerasta u očiti sukob i izvor promjene sistema; za suvremenu sociologiju postoji radništvo, sloj koji pripada srednjim ili nižim klasama, koje zajedno s višim klasama čini element integrativnog pod sistema društva, ukoliko klase daju određeni funkcionalni »doprinos« dobrobiti društva. Po toj teoriji radnička je klasa integrirana u sistem kao i svi slojevi, što je normalno stanje u društvenom sistemu, za razliku od onih slučajeva kad integrativna funkcija zataji i otvara putove različitim endogenim promjenama.

Što znači »masovni revolucionarni subjekt«? Autor pokušava različitim određenjima dokučiti smisao, pa npr. kaže da je radnička klasa svojim položajem ishodište »bitnih korektiva naših akcija« i ishodište »regulativne ideje našeg socijalizma«, ili, na drugome mjestu, da je to vrelo »programskih ideja«, i ona snaga koja »po pri-

rodi svoje društvene uloge i svojih historijskih težnji imanentno gura društvo u socijalizam«. (Socijalizam i revolucionarni subjekt, Zagreb, Biblioteka »Kulturni radnik«, 1970, str. 21). U daljnjem izlaganju autor s pojmom masovnog revolucionarnog subjekta povezuje jednu tezu, u biti pretpostavku cjelokupnog razlaganja problema, koja glasi — samo jaka, kulturna, organizirana i materijalno barem srednje situirana radnička klasa može biti imanentni nosilac socijalističkih tendencija, u protivnom se one umanjuju i deformiraju.

Svaki masovan pokret traži nadalje svoje vodstvo, »elitu«, avangardu ili, kako autor veli, »odane predvodnike«, koji će unutar masovnog revolucionarnog subjekta vršiti funkciju aktivnog teorijskog i praktičnog činioca društvenih promjena. Mikecin želi ispitati, putem razgovora u tvornicama i anketom, vrši li u nas SK avangardnu ulogu ili u njemu prevladavaju birokratske i oligarhijske tendencije.

Razmotrimo prvu i osnovnu temu Mikecinove knjige: kako empirijski u nas stoji s radničkom klasom, je li i koliko je ekonomski situirana, politički i kulturno zrela da preuzme ulogu »korektora« avangarde i je li u stanju na vrijeme upozoriti na nesocijalističke procese na političkom, nacionalnom, gospodarskom i kulturnom području, a što je važnije, prisiliti avangardu da slijedi određenu usvojenu orijentaciju. Pri tom se koristi sociološkim istraživanjem položaja neposrednih proizvođača u industriji Zagreba, što ga je godine 1967. proveo Zavod za tržišna istraživanja grada Zagreba, nadalje, pri ruci su mu ankete u obliku dijaloga vođenih u tvornicama. Ukazat ćemo na neke za nas značajne indikatore.

Razmotrimo materijalni položaj i zadovoljstvo radništva s položajem, kako nam to predočava autor. Prvo, neposredni proizvođači vrlo su nezadovoljni raspodjelom dohotka; drugo, većina smatra da se u našoj zemlji dohodak ne raspodjeljuje prema rezultatima rada; treće, radnici su u velikom broju nezadovoljni plaćama i radije bi otišli u poduzeće bez radničkih savjeta, ali s većom plaćom; četvrto, evidentna je velika fluktuacija radne snage i velik broj otpuštenih na inicijativu poduzeća, itd. Na temelju takvih podataka autor zaključuje

da ovakvo radništvo nije u stanju odlučno utjecati na vodeće snage društva, jer u oskudici samoupravljanje kao ideja i kao praksa nužno dolazi u drugi plan.

Političku funkciju u društvenim sistemima sociologija određuje kao postizavanje određenih ciljeva i društvenih vrijednosti, na čemu se gradi orijentacija društva i politička akcija. Prema tome, realizacija samoupravljanja kao svrhe našeg sistema bila bi u središtu političkog podsistema društva. Drugim riječima, to znači da se samoupravljanje s političkog aspekta može realizirati uz adekvatnu primjenu i distribuciju društvene moći. Moć kao osnovnu jedinicu političkog sistema definiramo kao sposobnost utjecaja na raspodjelu sredstava da bi se postigli društveni ciljevi uz pomoć institucionalizacije obaveza svih članova društvenog sistema. Ako radnička klasa i vodeće snage društva, u skladu s prethodno danom definicijom društvene moći, nemaju dovoljno veliku moć utjecaja, ako ne mogu obavezati članove, institucije i organizacije da rade u skladu s programima i načelima samoupravljanja, onda radnička klasa i njezina avangarda ne vrše adekvatnu ulogu masovnog revolucionarnog i avangardnog revolucionarnog subjekta. U spomenutoj anketi koju autor obrađuje velika je većina radnika pokazala takve stavove iz kojih je vidljivo da imaju ili premalo ili da nemaju nikakva utjecaja (op. cit., str. 68). Da navedemo nekoliko izjava radnika koje autor citira: »Mislim da je općenita pojava da radničko upravljanje malo izražava interese i zahtjeve radnika. Mnoge važne primjedbe na zborovima uopće se ne uvažuju. Više se sluša onaj tko je gore nego što se gleda na skupinu ljudi.« (op. cit., str. 148). Ili u razgovoru s radnicima autor konstatira: »... po mišljenju vaših drugova, onda je doista radnička klasa kojoj pripadate posve malodušna, slaba«. (Više prisutnih kaže — »nemoćna.«) (op. cit., str. 105).

Društveni sistemi u uvjetima moderne industrije ne omogućavaju nam za sada zaključak da bi se društveni utjecaj mogao u potpunosti izjednačiti s aspekta najnižih strukturalnih jedinica društva, tj sa stajališta kolektivnosti i uloga; vjerojatno bi došao u pitanje osnovni princip egzistencije i razvoja društva — njegova diferencij-

jacija, no hijerarhijski oštra distribucija moći, koja se krije iza paravana normativno uspostavljenog samoupravljanja, ne samo da nije u skladu s modernom strukturom organizacije, već je daleko od onoga što predstavlja svrhu socijalističke revolucije. Kako nas odgovori radnika upućuju na zaključak da u radnim kolektivima s aspekta raspodjele moći prevladavaju birokratske i tehno-kratske tendencije, očito je da radništvo u takvom položaju ne može vršiti funkciju radničke klase, tj. da bude »regulativ« društvene akcije u pravcu samoupravljanja. Autor nam to saopćava ovim riječima: »Situacija je u nas takva da zapravo imamo radništvo, ne i klasu u klasičnom smislu, ali zato imamo čitav niz tijela koja istupaju u njeno ime, koja su njeni predstavnici.« (op. cit., str. 104).

No, kad bi se donekle ostvarili i politički i gospodarski uvjeti, jedan, najnužniji, po autorovu mišljenju, ostaje da se razmotri kao predtekst svakog ponašanja, pa i samoupravnog — mislimo ovdje na kulturne vrijednosti i kulturno življenje, koje u nas treba podrobnije istražiti i unaprijediti. Unapređenje kulturnog sistema društva posebno je značajno za niže slojeve i radništvo, za koje Mikecin kaže: »Oni trebaju biti, općenito rečeno, na razini svoje historijske uloge, oni trebaju znati samoupravljati. Dakako to znanje, tu samoupravljačku kulturu, oni ne mogu steći mimo samoupravljanja.« (op. cit., str. 168). Pitanje budućeg i ishodište promjena bitno je određeno interiorizacijom takvih »kulturnih standarda« koji izvire iz vrijednosti, orijentacija i, dakako, poznavanja srži samoupravne demokracije. Autor cijeli drugi dio poklanja tom pitanju i tematizira ga pod naslovima: »Radnička klasa i kultura u socijalizmu«, »Replika o partiji, klasi i kulturi«, »O masovnoj kulturi i kulturi radnika« i »Radnici, kultura, samoupravljanje«. Ukoliko se integracija sistema gradi na pukoj ekonomskoj podlozi, ničim se taj sistem ne razlikuje od građanskog društva, ukoliko pak isključivo na političkoj moći, nije daleko od totalitarizma; samo je samoupravljačka kultura (kao sistem vrijednosti i način življenja) podobna utemeljiti demokratski socijalizam.

Druga subjektivna komponenta revolucionarnog preobražaja jest avangarda radničke klase (avangardni revolucionarni subjekt) koja se mora dovesti u korelaciju s radničkim pokretom, tj. potrebno je uočiti koliko je avangarda doista imanentna pokretu, ili je postala grupa koja se odvojila od vlastite klase i čak joj nameće vlastite interese. U tom smislu treba spomenuti razgovor u tvornici »Janko Gredelj«, na temu: »Partija jučer i danas«, te pitanja iz sociološkog istraživanja koja se odnose na društveno-političke organizacije. Shodno je ukratko pripomenuti da su radnici, u navedenom istraživanju, izrazili uvjerenje kako društveno-političke organizacije mnogo više zastupaju interese uprave nego radnika, (op. cit., 78. i 79), a na drugim mjestima u razgovorima drže da je radništvo uvelike prepušteno samo sebi.

Jedna od važnih implikacija, na koju nas autor upućuje, poslije razmatranja gospodarskog, političkog i kulturnog položaja radništva, u nas je ova: »Naprijed smo istakli kako je urgentan zadatak svih socijalističkih snaga, a posebno SK, da poduzmu čitav niz praktičnih mjera za promjenu stanja nabolje. Prema iskazima neposrednih proizvođača, vidimo, međutim, da ni rad društveno-političkih organizacija (uključujući tu i rad organizacije SK) ne zadovoljava. Netko može primijetiti da se time krug zatvara, jer i te organizacije treba mnogo više aktivirati. Tko onda ima da sve to kreće naprijed?« (op. cit., str. 79). Netko može pomisliti da je Mikecin ustuknuo pred empirijom, da ga je ona navela na skepsu i pesimizam, no to opovrgavaju ona mjesta u knjizi koja se možda neupućenima čine odveć radikalnima, ali su u sadašnjoj situaciji i te kako relevantna, a tiču se izmjene uloge masovnog revolucionarnog subjekta, koji je do sada pasivno slijedio svoje predstavnike, međutim, trenutak je da se pretvori u aktivni subjekt u borbi za samoupravljanje.

Ostali dijelovi knjige koji nam se predlažu ovim redom: Teorija i praksa socijalizma na Zapadu, Studenti i radnički pokret te Portreti i situacije, izlažu pitanja posredno vezana uz naš društveni sistem, a neposredno su konzekvencija autorovih stavova koje smo prethodno iznijeli. Među svim tim recima našu je pažnju osobito pri-

vuklo autorovo razmišljanje o burnim studentskim gibanjima godine 1968, jer su se među interpretima poznatih događaja diferencirale dvije grupacije s različitim stajalištima; jednoj predleži u analizi događaja apstraktno ljevičarska pozicija za koju autor veli: »Ta se linija nije uspjela uklopiti u ona progresivna kretanja u nas i tako biti njihov tumač i podupirač.« (op. cit., str. 281). Konzekventno kao i svagdje, autor studentska gibanja veže uz interese radničke klase i uz ostvarenje samoupravljanja u cjelini, dakle da se već jednom premosti jaz između ideala i zbilje, programa i prakse, što je u biti apel vodećim snagama društva da preispitaju svoje ponašanje.

Na kraju da sažmemo naše mišljenje o ovoj knjizi Vjekoslava Mikecina. Knjiga je to koja nam u svakom napisu pruža sliku društva kojem težimo i onu drugu, tamniju, koja se udaljava sve više od one prve što smo bliže empiriji i praksi. Taj ponor, koji društvo treba premostiti, za sada se čini pređubokim. Snage, povijesno pozvane na revolucionarno djelo, kao da su posustale i čekaju novi polet. Ova knjiga, upravo zato što nas često upućuje na sivu realnost naše svakidašnjice, ekonomske, političke i kulturne, čini se nadasve korisnom kao referencija trenutka i kao izvrsno objašnjenje nadolazećih promjena.

Z. L.

N. ABBAGNANO O ALTERNATIVI ZA, ILI PROTIV ČOVJEKA

Nicola Abbagnano:
PER O CONTRO L'UOMO
Rizzeli, Milano, 1968.

U izdanju Rizzolija (Milano) godine 1968. objavljeni su pod naslovom »Per o contro l' uomo« (Za ili protiv čovjeka), u skladu s određenom problemskom orijentacijom, organski povezani članci što ih je poznati talijanski filozof egzistencijalist Nicola Abbagnano pisao za torinske novine »La stampa« u razdoblju od godine 1964. do 1967.

Dok Abbagnano u Predgovoru upozna je čitaoca sa središnjim pitanjem svoje knjige, koje mu je uvijek bilo prezentno dajući povod i za sam naslov, u Uvodu navodi kao izvore povremenih svojih članaka slučajne

dnevne zgođe i činjenice kronike. Ta dva toliko različita poticaja pridonose tome da nova Abbagnanova knjiga djeluje filozofski vrlo relevantno, a istodobno nimalo ne gubi na draži aktualnosti i živosti, osobinama koje još više potencira neobično limpidan stil, inače svojstven ovom autoru i u ostalim njegovim djelima.

Članci, grupirani oko osam tema (Čovjek kao problem, Između filozofije i znanosti, Problemi morala, Seks i ljubav, Svijet stvari, Povijest i vrijeme, Umjetnost i jezik, Figure i doktrine), iskazuju osnovnu autorovu tendenciju — on nije najavljiivač ili prorok nekog novog pogleda na svijet koji teži da definitivno riješi sva pitanja, nego je zagovornik pluralizma filozofija, čiji tolerantni kontakti mogu pridonijeti održavanju otvorene i slobodne izmjene misli između samih filozofa, filozofije i znanosti, filozofije i svijeta, kako bi se proširivale granice i uvjeti projektiranja, tog osnovnog oružja ljudskih izbora, i kako bi se pronašle onakve djelatne tehnike koje bi najdjelotvornije mogle eliminirati najveće opasnosti i krize čovječanstva. Kako je svaka filozofija zapravo jedan projekt života koji ljudi mogu izabrati kao svoj, prihvaćanjem pluralizma filozofija povećava mogućnosti izbora među njima, za razliku od profetske ili utopijske filozofije koja obavezuje samo na jedan projekt te isključenjem sviju ostalih oduzima ljudima slobodu biranja. No, Abbagnano nije previdio teškoće što nastaju s umnogostručavanjem projekata i otvaranjem tako širokog polja izbora. Pona najprije se javlja problem samog izbora među projektima, zatim biranje međusobno različitih projekata može izazvati različite interferencije i sukobe među ljudima, još više otežavajući probleme koje inače susreću u zajedničkom životu. I ovom prilikom Abbagnano otklanja dogmatizam koji bi se činio najjednostavnijim rješenjem nudeći jedinstveno sredstvo. Međutim, takve jedinstvene metode nema i ne može je ni biti (str. 24). Najrječitiji je u tom smislu jedan naslov u vezi s drugom temom: Filozofija bez recepta. Filozofija nije disciplina koja bi bila superiornija od ostalih: ona ne pruža totalni pogled na svijet, ne ukazuje na definitivnu istinu, superiornu po izvjesnosti, pa stoga i ne daje neoborivu orijentaciju za sve ljudske poslove

(76—77). Filozofija ne može dati nikakav recept za eliminaciju svake sumnje, pa čak to ne čini ni ona najvećih suvremenih profeta — Husserla i Heideggera. Ali, na osnovi toga ne valja zaključiti ni to da je filozofija onda relativistička, jer je i relativizam dogmatizam. Relativističko vjerovanje da svaka epoha ima svoju istinu, kao i pojedinac, dogmatsko je posvećivanje jedne i apsolutne istine. Na pitanje koje se onda može pojaviti — je li filozofija neadekvatna današnjem zadatku i ima li mjesta tvrdnjama o propasti filozofije — Abbagnano odgovara da filozof ima pred sobom mnogo odgovorniji posao, iako se čini kao da je po svojoj funkciji osiromašio. U odnosu prema negdašnjim nedavnim pretenzijama filozofije, daka-ko da je zadatak filozofa mnogo skromniji — on treba nastojati da što jasnije ukaže na moguće alternative u ljudskim situacijama, otkrivajući, naravno, i svoje preferencije, no svakako ne u nekom obliku koji obavezuje nego u obliku prijedloga, tj. projekta koji se nudi, a ne nameće izboru. Stoga čak ne izbljeđuje ni tako stara koncepcija o filozofiji kao što je Platono-va, o filozofiji kao projektu o korištenju znanjem za dobrobit čovjeka (78—80). Takav filozofov zadatak Abbagnano je doista poduzeo u svojoj knjizi — pokazao je alternative u najrazličitijim situacijama današnjeg čovjeka, od onih banalnih, masovne konzumacije emocija i seksa, do problematičnih situacija znanosti, morala i prava, teologije i filozofije — kao što je nedvoumno jasno izložio i kriterij biranja za koji se on zalaže — tehniku autokorekture — čije ishodište u pristupu bilo kojem problemu treba biti svagda prisutno pitanje — za, ili protiv čovjeka. A u toj alternativni, kaže Abbagnano, nema dileme: za čovjeka, i to onog koji nije gospodar ni rob vlastite sudbine, nego disciplinirani i marni umjetnik koji zna da se ne može prepustiti improvizacijama.

Članci, grupirani oko prve teme »Čovjek kao problem«, bave se pravi-razlogom preimućstva stanovišta pluralizma filozofija — nesigurnom strukturom čovjeka — pokazujući je na nazličitim razinama. Zbog ekstremno nesigurnih situacija ljudi raste međusobno emotivno nepovjerenje, pa u svakodnevnom životu prevladava fenomen masovne konzumacije emo-

cija, koja je surogat stvarnog emotivnog odnosa (43—44). Čovjek još više postaje problem kada se javlja kao medicinski slučaj, kao što je to u najnovijoj psihijatriji ludilo. Nova psihijatrija sve se više zalaže za tezu da ne postoji ludilo (zaključci iz knjiga psihijatarata T. Szasza i G. Canguilhema, 54—58), što izaziva nove implikacije u pravu. Da se čovjek ne može tretirati kao totalitet kojem je dorastao unilateralni pristup, opsežno, po Abbagnanovu sudu, otkriva i psihologija u svojim posljednjim naporima. Analiza glavne ideje E. Székelyjeve knjige o čovjeku kao duševnoj multiformnosti koja se može ispitivati sa sasvim različitim pozicija (str. 45) također ide u prilog Abbagnanove teze o čovjeku kao problemu. Istom cilju služi i Kilpatrickov prikaz, unutar pete teme (Svijet stvari), psihologije transakcije, čiji znanstveni obzor vjerojatnosti, nakon onoga fizike i biologije, također potvrđuje glavnu Abbagnanovu kategoriju mogućnosti kao osnovnu interpretativnu kategoriju i za tretman čovjeka kao problema (238). Na filozofskoj razini razmatranja javlja se čovjek kao problem u starim alternativama nagona i uma, a danas pomodna filozofska egzaltacija nagona ima vrijednost podsjećanja na to da čovjek nije nikakvo savršenstvo. Ona se javlja u onim trenucima kada se zaboravlja da je »um disciplina potreba, ali da ih on ne može ni potčiniti, niti ignorirati...« (str. 33). Takav je slučaj i s Freudovom psihoanalizom i njezinim filozofskim derivatima. Na filozofskoj razini problematičnost čovjeka dolazi najviše do izražaja u vezi s vječitom enigmom — smrću. Od 66. do 69. str. prikazan je Heideggerov i Foucaultov pristup tom pitanju. U tom se odlomku na najpotpuniji način otkriva sva pozitivnost Abbagnanova egzistencijalizma, koji nije ustuknuo pred pitanjem krajnje riskantnosti i uzaludnosti bitka čovjeka. Ono ga nije dovelo do očajanja i bezizlaznosti kao mnoge suvremene filozofe, ali niti tome da prihvati lakomisleni optimistički izlaz globalne alternative suvremenom besmislu koji nudi neoutopizam, ne uspjevši izbjeći netolerantnost prema drugim shvaćanjima.

Smisao za razumijevanje različitoga, ali samo onoga koje nije dogmatsko, osobito pokazuje Abbagnanov način pristupa teologiji ili religiji te različiti-

tim mitovima današnjice. Iako nije religiozan, Abbagnano ističe prednosti nove teologije bez boga protestantskih teologa koja ima karakter demitiziranja (26—27); njegova tolerantnost ide dotle da nezaboravne stranice poklonja uspomeni religioznog samopaćenika Unamuna (34), ili da piše u povodu ustoličenja jednog talijanskog nadbiskupa. Osobitu pažnju izaziva njegova znalačka analiza L. Straussove i R. Catonijeve kritike etnocentrizma, koja jasno pokazuje da Abbagnano zastupa koegzistenciju rasa i kultura (260), demitizaciju slobode, tehnike, rata i mira. Svagdje prisutnoj tendenciji mitizacije Abbagnano nudi racionalnu alternativu: »Možda će uvijek biti mitova, ili će se uvijek javljati tendencija da se oni reformiraju: put mita je najlakši.

Ali najteži put, kao i uvijek, najbolji je; a um ne smije položiti svoje oružje ni pred kojim mitom« (str. 264).

Abbagnanovo stanovište novog prosvjetiteljstva osobito je došlo do izražaja u razmatranju njemu omiljelog pitanja — odnosa znanosti i filozofije te povijesti i vremena. On tumači da današnje kritike tehnike imaju za pravi cilj napad na znanost. U povijesti filozofije to nije ništa novo — talijanski humanisti bili su protiv aristotelovske koncepcije znanosti, a idealisti i spiritualisti protiv znanosti su od 19. do 20. stoljeća, od Hegela do Bergsona. U članku »Tehnika i filozofija« (1964) Abbagnano je sumirao sve karakteristične prigovore znanostima, istaknuvši osnovni — znanstveni stav zapravo je okrenutost prema eksteriornosti svijeta i čovjeka. Vrlo je instruktivna konzekvencija koju, kako on smatra, iz toga treba povući — odbacujući eksteriornost, a nudeći augustinovsku maksimu In te ipsum redi, kritičari znanosti nude svijetu vrlo dubiozno rješenje: Evropu svedenu na zajednicu kontemplanata usred ostalog svijeta koji bi se morao zadovoljiti kontemplacijom svijeta čovječanstva u njoj. S pravom Abbagnano smatra ovu alternativu tzv. znanstvenoj koncepciji svijeta »tragičnom navinošću« (75 str.) Provedena koherentno do kraja, antiznanstvena kontemplatorska teza nove interiorizacije vodi preziru svakog mehaničkog i ručnog rada, vodi podjeli ljudi koja je bila draga već i nekim antičkim mislilačkim školama. Zbog toga je Abba-

gnano u članku »Dva puta filozofije« evocirao dva stara filozofska pravca koja, opet, danas postaju aktualna — Aristotelov put kontemplacije najviših vrijednosti da bi ljudski život postao sličan božanskome i Platonov koji filozofiji namjenjuje da vodi čovjeka u životnim zgodama kako bi realizirao pravu i sretnu zajednicu. Nema sumnje, misli Abbagnano, prednost treba dati Platonovu putu mudrosti (fronesis), tj. angažiranosti. Autarkičnost dezangažiranog mudraca izvrsno je prikazao u članku o Seneci (Figure i doktrine, str. 362—363), a i moderna filozofska izolacija našla je mjesta u njegovoj kritici (analiza jezika, str. 315). Ali, angažiranost mora imati svoje uporište, a ne biti angažiranost radi same sebe. To je drugi ekstrem na koji Abbagnano upozorava ističući ispraznost angažmana u buntu mlade nove ljevice koja projektira neprojekt. Uporište angažmana sačinjava borba za novi um koja datira (paradoksalna tvrdnja za one koji su čitali Husserla!) od Galilejeve koncepcije nove znanosti. Članak o Galileju (291—301) bio bi stoga vrlo instruktivan za mnoge naše čitaoce koji ga poznaju isključivo u jednostranoj interpretaciji. Galileja povezuje uz prosvjetiteljstvo borba za koncepciju uma u antiaristotelovskom, tj. antiracionalističko-determinističkom smislu. Abbagnano osobito naglašava da je Galilej pripisivao umu pogrešivost, tj. onu osobinu koju su od Ch. S. Peircea označavali terminom »falibilizam«, a on je izražavao tendenciju na području moderne znanosti da postane misaoni horizont vjerojatnosti koji oduzima svaki smisao mitizaciji savršenosti, nepogrešivosti i svemoći znanosti. I nova logika, unatoč nekim svojim ekstremnim i propalim pokušajima koji su proizlazili iz zastarjelog poimanja uma, tvrdi Abbagnano, pridonijela je usvajanju nove koncepcije o znanosti i novog prosvjetiteljskog stava: znameniti logički paradoksi otkrili su granicu logike, tj. samog ljudskog umovanja koje je podložnije greškama što je rigoroznije i istančanije, poput svijeta tehnika što ih je čovjek kreirao (str. 280). Sposobnost uma nije nepogrešivost, što i ne može biti ljudska osobina, nego svojstvo mnogo pozitivnije i ljudskije: »... prepoznavanje pogrešaka u vlastitim rezultatima i metodama, te nepresta-

na budnost i spremnost da se ispravi uočena pogreška. Učvršćivanje te budnosti i osiguravanje takvog napredovanja postupaka uma mnogo je teži zadatak, ali zasigurno djelotvorniji od oslonca...» (str. 34), koje je zagovarala idealistička kritika znanosti nekada i sada, postularajući nepogrešivost i neprikosnovenost uma. Konceptija novog uma koji se tretira kao tehnika u starogrčkom smislu (racionalno umijeće, pravila djelovanja) i kao samokorektura, dakako da otkriva veću težinu odgovornosti ljudi. Zato Abbagnano smatra ekstremno važnim značenje da se ljudi uče izboru: »... nepogrešivi izbor je kontradikcija u terminu, jer nepogrešivo biće ne bi imalo potrebu izbora. Ali, svakako postoje kriteriji koji omogućavaju da izbori budu manje pogrešivi i sigurniji... Metodološki principi znanosti, tehnička pravila po kojima se postupa u svakoj vrsti rada ili projektiranja, moralne ili religiozne norme, politički sistemi — sve su to instrumenti za discipliniranje ljudskih izbora na različitim poljima, za suzbijanje ili rješavanje sukoba i usmjeravanje ka koordinaciji da bi ljudski projekti postali efikasniji. Ali, ti su instrumenti potčinjeni izboru i reviziji, kritici, poboljšanju ili radikalnoj izmjeni« (50). Valjani se izbor ne iscrpljuje u jednom činu; on se ponovo postavlja kao stalni angažman, tvrdi Abbagnano, koji jedini daje izboru odgovorni i slobodni karakter. Zato je velik dio svoje knjige Abbagnano poklonio problematici projekta i s njime povezanih termina: struktura, polja, model. A takva problematika u današnjoj poplavi negatorsko-protestne literature djeluje kao osvježenje.

Kao i u svakoj knjizi, i u Abbagnanovu djelu mogli bi se naći manji ili veći propusti, ali oni ne mogu umanjiti njegovu osnovnu vrijednost. Veći prigovor mogli bi naći zastupnici historizma: to je Abbagnanovo obraćanje individui koje oni nikako ne mogu prihvatiti. Međutim, upravo se u tome otkriva skromnost ove filozofije, koja zna da se njezini prizivi mogu odnositi samo na ljude u njihovoj pojedinačnoj egzistenciji. A domet filozofije uopće zapravo je takav. Manji prigovori mogli bi se uputiti nekim mislima koje su u stanovitom neskladu s Abbagnanovim izričitim anti-utopizmom, npr. ljudskost i mir pos-

ljednji su cilj, ali se u njih može posumnjati dok u svim velikim zajednicama ne prevladaju kao čvrsto ustaljeni oblik života u racionalnoj svijesti i u stvarnim oblicima ponašanja članova tih zajednica, a ne samo kao ideali, prdmeti predika i uzdizanja (str. 305). Ipak, ova digresija ne umanjuje osnovni dojam što ga ostavlja njegov članak Utopija (Vrijeme i povijest) svojom tezom da svaka utopija projektira jedan oblik političkog apsolutizma koji može ohrabriti fanatizam i stvoriti fiktivni entuzijazam, umjesto da potiče strpljivo traženje rješenja i njihovo postavljanje na pokus zbog eventualne korekcije (252—253). Takva Abbagnanova poruka baca u sjenu sve navedene propuste, a knjigu osobito preporuča svakom njezina središnja ideja: »... za čovjeka: da nadživi u svijetu, za očuvanje njegova dostojanstva i njegovih vrijednosti koje zavise isključivo od njegove sposobnosti pozitivnog izbora i projektiranja« (str. 27).

Heda Festini

H. J. de Blij:

SISTEMATIC POLITICAL GEOGRAPHY

J. Wiley and Sons. INC, New York, London, Sidney, 1967, str. 1—608

Vrlo opsežno djelo profesora H. J. de Blija — pri čemu opsežnost treba ubrojiti u njegove izrazite prednosti — svrstavamo u red sveučilišnih udžbenika; ono je i nastalo kao rezultat njegovih šestogodišnjih predavanja političke geografije na Geografskom odsjeku Državnog sveučilišta u Michiganu; ali — iako po karakteru udžbenik — ova je knjiga mnogo šira i značajnija.

I u de Blija je sistematska, a ne regionalna obrada razumljiva osnova svakog općenitog pregleda; iako teoretski pristup u knjizi ustupa pred konkretnim sadržajima, opći zaključci i principi nalaze istaknuto mjesto. Svojim pristupom sadržajima političke geografije de Blij unosi značajne novosti, metodički vrlo zanimljive; uz poglavlja općeg sadržaja npr. donosi i cjelovite tekstove mnogih autora, u čemu prepoznajemo i principe metode »case study«. Prednosti su neprijepor-

ne, jer su opća mjesta kombinirana s razmatranjima konkretne problematike uz dodatak izvornih tekstova — tako je u knjizi, primjerice, moguće naći i čuveni Machinderov članak o »Geografskom stožeru svjetske povijesti« (iz godine 1904), Robinsonov priglasak o Zapadnom Berlinu (iz godine 1953), ili Hartshorneov rad o poljskom koridoru (iz godine 1937.) itd.

Kao udžbenik, knjiga profesora de Blija uspješno je izbjegla sve zamke što stoje na putu takvim radovima, iako je, prirodno, morala uključiti niz standardnih sadržaja, potpuno su ne samo izbjegnute bilo kakve stereotipnosti, nego je i obilje originalnog materijala učinilo ovu knjigu izuzetno privlačnom. To vrijedi i za niz primijenjenih i posve originalnih crteža, koje je inače teško naći u radovima slične vrste. Prednostima knjige treba dodati i vrlo obilno citiranu literaturu, po kojoj je ona i važna bibliografska orijentacija; to utoliko više što je obuhvaćen niz radova koji potječu još iz razdoblja prije II svjetskog rata.

Karakter i obuhvat de Blijeve knjige najbolje se može uočiti citiranjem nekih njezinih najvažnijih poglavlja; ona uključuju probleme koncepcije nacionalnih država, teritorija i stanovništva, globalne geopolitike, granica, tamponskih zona, teritorijalnih mora, regija jezgri, »Kapitala«, federativnih država, suvremene političke — geografske stvarnosti i slično.

Prirodno da je iz obilja materijala teško izdvojiti najzanimljivije i najvažnije dijelove. Upozorit ćemo zato samo na posebnu razrađenost pitanja granica, osobito na moru, ilustriranih mnogobrojnim primjerima: pažnju privlače i skice, zapravo pokušaji da se definiraju glavne strateške zone na zemljinoj površini; to vrijedi i za skice evolucije tamponskih zona u Africi, ili prikaze dislokacija regija jezgre u Anglo — i Latinskoj Americi. Osobito zanimanje geopolitičara izazvat će ciklička teorija o teritorijalnom razvoju države itd.

Međutim, nizom isticanih prednosti ne mogu se prikriti i neki nedostaci — na primjer, u uvodu je trebala naći mjesta analiza sadašnjeg stanja i promjena teritorijalnog rasporeda u nacionalnom, rasnom i religijskom sastavu stanovništva; začuđuje također da su izostala pitanja unutrašnje političko-teritorijalne podjele i političko-geografsko značenje riječnih tokova; na-

dalje, mogli smo očekivati detaljniju obradu suvremenih globalno-strateških prilika i vojno-blokovskih organizacija.

Ipak, unatoč spomenutim nedostacima, de Blijeva knjiga ulazi u red najznačajnijih radova s područja općeg pristupa političkoj geografiji i donekle geopolitici i globalnoj strategiji. Zato je njezina primjena mnogostruka, posebno u sferi razumijevanja osnova međunarodnih političkih odnosa. Ako tome dodamo i praktički uvijek zajamčeni autorov objektivni pristup odgovarajućim sadržajima, upotpunit ćemo svoj zaključak o vrijednostima citirane »Sistematske političke geografije«.

Govoreći o tematici političke geografije potrebno je, na kraju, barem spomenuti još nekoliko, iako ne i najnovijih radova, koji se odnose na ovu znanstvenu disciplinu — ovdje citiramo slijedeće važnije radove:

1) H. W. Weigert: »Principles of political geography« (Appleton — Century — Crofts, Inc, New York, 1957, str. V—XIV i 1—723).

2) L. M. Alexander. »World political patterns« (Rand Mc. Nally and co, Chicago, 1963. str. 1—628).

3) S. B. Cohen: »Geography and politics in a divided World« (Methuen, London, 1964 str. 1—318).

R. P.

Ch. A. Fischer (editor):
ESSAYS IN POLITICAL GEOGRAPHY

Methuen and Co. L. T. D. London, 1968, str. 1—387.

U nizu suvremenih radova na temu opće i primijenjene (regionalne) političke geografije, što se javljaju na Zapadu, vrijedno je upozoriti i na Fischerov zbornik koji uključuje niz posve aktualnih i nadasve zanimljivih priloga¹ Zbornik je podijeljen na dva

¹ Treba odmah upozoriti da se na Istoku standardni sadržaji političke geografije i geostrategije, koji, dakako, mogu biti i geopolitički intonirani ne mogu smatrati predmetom šireg javnog interesa, fakultetskih nastavnih programa ili javnog znanstvenog rada, zbog čega izostaju odgovarajući radovi. Međutim, barem neke naznake u spomenutom smislu moguće je naći u izvornim ili prevedenim radovima s područja opće strategije.

odjeljka — u prvom obuhvaćen je niz tema opće političke geografije, u drugom — analiza pojedinih regionalnih i posve konkretnih problema, što je i osnovna vrijednost spomenutoga rada.

Prvi dio pod naslovom »Geografski aspekti međusobnih odnosa među državama«² uključuje nekoliko tema u kojima se razrađuju standardni sadržaji političke geografije; posebno tu izdvajamo neke probleme vezane uz političko-teritorijalnu podjelu (prilog J. N. H. Douglasa), koja je uz regionalno-geografsku i gospodarsko-plannersku podjelu osnovni teritorijalni okvir za ekonomski i uopće socijalni život neke zemlje.

Pažnju izazivaju još dva priloga — W. G. Easta i S. B. Cohena, inače poznatih autora historijske i političke geografije³ — dok East raspravlja o supranacionalnim i supradržavnim organizacijama, u čemu svoje mjesto nalaze i pakt NATO i Varšavski ugovor, Cohen poklanja svoj prilog razmatranjima mogućnosti da se ostvari globalna geostrateška ravnoteža. Tu je (str. 69) zanimljiva skica glavnih geostrateških regija svijeta. Oba priloga mogu pružiti korisne spoznaje ne samo geografima nego i svima onima (pravnicima, specijalistima za međunarodne političke odnose, stratezi i slično) kojima profesionalno zanimanje zadire u složenu stvarnost suvremenih globalnih odnosa.

Drugi dio zbornika pod naslovom — »Primjeri iz procesa dekolonizacije« obrađuje niz konkretnih regionalnih problema, u prvom redu iz graničnih sukoba i teritorijalnih prijedora između pojedinih ne davno dekoloniziranih zemalja ili Trećeg svijeta općenito. Ovi kratki prilozi od petnaestak do tridesetak stranica donose obilje konkretnog materijala, koji inače ne bi mogao ući u veće publikacije općentijega karaktera. Prije svega, aktualnost i visoka specijalistička razina mogli su biti postignuti samo angažiranjem specijaliziranih stručnjaka iz različitih dijelova svijeta — zastupani su autori sa sveučilišta u Cambridgeu, Heidelbergu i Tel Avivu, s londonske »Škole orijentalnih i afričkih studija«, iz iračkog ministarstva poljoprivrede, sa sveučilišta u Zapadnom Ontariju itd. Značajno je da čak i onda kada se ne možemo složiti sa stavovima pojedinih autora, nije moguće zanijekati korisnost uvrštenih priloga — različiti-

tost shvaćanja i pristupa može samo pridonijeti izgrađivanju što objektivnijih pogleda.

Među posebnim priložima nemoguće je izdvojiti sve one najvrednije — ali u svakom izboru treba spomenuti Fischerovo razmatranje političko-geografskih karakteristika Malezije, Freeberneove probleme graničnih odnosa i sovjetsko-kineskog suparništva u Sinkjangu, ili Brawerova pitanja vezana uz prijepore i sukobe oko jordanjskih voda; zatim, to se odnosi i na Hillingova razmatranja kontinentalno zatvorenih država u Africi, Hoderova o problemu plemena Ewe itd; isto je tako nemoguće ispustiti i Sevianovo tretiranje formiranja granične linije između Iraka i Irana i izuzetno zanimljivu Kristofovljevu analizu različitih uvriježenih shvaćanja o bitu Rusije, što uključuje niz geografskih, ekonomskih, povijesnih i političkih osvrtu.

Na kraju treba istaknuti još jednu pozitivnu karakteristiku Fischerova zbornika — on obiluje primijenjenim, često vrlo specijaliziranim skicama, koje nisu moguće pronaći u drugim izvorima. Također treba naglasiti nastavnu vrijednost zbornika koji može idealno poslužiti kao osnova specijalizirane nastavne tematike ili rasprave u sklopu seminarskih radova, pogotovu zato što svaki prilog na kraju upućuje i na daljnju literaturu.

² Misli se, dakako, u prvom redu na političko-geografsku i geostratešku komponentu.

³ Treba podsjetiti na Eastov »Povijesni zemljopis Evrope«, koji je u Zagrebu izdala Matica hrvatska 1944. godine, i Cohenov rad pod naslovom »Geography and politics in a divided World Methuen and co L. T. D. London, 1964).

Radovan Pavić

Karl Korsch:

MARKSIZAM I FILOZOFIJA

»Komunist«, Beograd, 1970.
(Preveo i predgovor napisao
Davor Rodin)

U izdanju »Komunista« tiskano je značajno djelo marksističke literature »Marksizam i filozofija« Karla Korsch, u prijevodu i s iscrpnim predgovorom Davora Rodina. Prvo što se mora primijetiti jest neshvatljiva, iako simptomatična činjenica (budući da ne nalazimo dovoljno »objektivnih razloga«) da ovo djelo već mnogo ranije nije u nas prevedeno. Usput rečeno, nije to jedino djelo marksističke literature koje je zavrijedilo da bude dostupno širem krugu čitalaca mnogo prije od brojnih prevedenih (što ne znači da su i ona suvišna). Knjiga je opsegom malena (pored naslovnog priloga sadrži: sadašnje stanje problema »Marksizam i filozofija« — autorov odgovor na reakciju koju je izazvao naslovni prilog po svom prvom izlasku u javnost; Stajalište materijalističkog shvaćanja povijesti, te dva opsegom manja priloga: Marxova dijalektika i O materijalističkoj dijalektici) — ali sadržajem neobično značajna.

Karl Korsch (kako to i autor predgovora ističe) pripada izabranim imenima (pored Marxa, Engelsa te Lenjina, Lukacsa i Blocha) što čine maticu marksističke teorije. A možda i najdublje pomišlja i slijedi autentičnog Marxa. Korschova izuzetnost i veličina osobito se ističu u koordinatama u kojima se kretala teorija i praksa marksizma poslije 1848. Živo sudjelovati u praksi, a istodobno sačuvati kritičku distancu i nepomućenu izvornost Marxova svjetonazora u konstelaciji marksističkih teoretskih i praktičkih strujanja — svakako je vrijedno divljenja i pozornosti. Iako s jasnim stajalištem, temperamentni duh Korsch istodobno je i kritički duh, koji nije posve slijep za moguće modalitete u praksi (Lenjinov slučaj) ako je ona na izvornom Marxovu revolucionarnom putu. Za Korschovu izuzetnost bila bi dostatna već i sama njegova periodizacija marksizma (što i pisac predgovora posebno ističe). (A ovo, kao i sve ostalo, uvjetovano je Korschovim promišljanjem izvornog marksizma).

Čitaoca će posebno zainteresirati i oduševiti Korschova kritička analiza marksizma u složenom vremenu prvih desetljeća našeg stoljeća. Korsch tu suvereno i jasno uočava lijeve i desne marksiste, »pravovjernike«, »ortodokse«, »dogmatičare«, »pozitiviste«, »sovjetske marksiste«, zastupnike »abecedarne istine«, »partijske ideologije« i ideologije.

No, sve pohvale što se mogu odati Korsch, ne oslobađaju nas kritičkih primjedbi na njegovo stajalište — iako je ono imanentno i Marxovo, u Korsch je još plastičnije prezentirano, Korsch prihvaća marksizam kao »teorijski izraz revolucionarnog procesa« (analogno Marxovu programntnom stajalištu iz »Bijede filozofije«: »Od ovog časa postat će znanost svjesni proizvod (potertao E. K.) povijesnog pokreta i prestat će biti doktrinarna jer će postati revolucionarna«. Ali, iako ga je jedino ispravno tako primati i tretirati, Korsch smatra da ga istodobno — u vezi s vremenskom (društveno-povijesnom) konstelacijom — treba vidjeti i kao teoriju, tj. filozofiju. Marxizam po njemu prekoračuje filozofsko stajalište, ali njezin karakter ipak djelomično nosi. U tom kontekstu on znači »jedinствену, cjelovitu teoriju socijalne revolucije«, pa iako »djeluje kao živi totalitet«*, on je »organon za jedinstvenu praktičko-teoretsko-kritičku prevratnu djelatnost«, »materijalistička dijalektika proleterske klase«, i »organon za izrazito materijalističko shvaćanje povijesti i društva«. Braneci i slijedeći Marxovo izvorno stajalište, ono ga s jedne strane prisiljava na »objektivno« kritičko viđenje stvari, ali ga s druge strane zadržava i u osnovnom Marxovu paradoksu. Korsch se tako bori protiv razdvajanja teorije i prakse u marksizmu, ali istodobno je i izražavajući (u poistovjećenju revolucije kao totalnog praktičkog povijesno-društvenog fenomena i teorije koja određuje tu revoluciju). Pa ni Korschova lucidna analiza ideologijskog i revolucije ne pridonosi uklanjanju, već samo plastičnije pokazuje taj paradoks. Stoga će se za onoga koji ne pozna ili ne uočava ovaj bitni problem (koji je i paradoks) marksizma Korschova teza o »ideološkoj diktaturi« činiti iznenad-

* Potertao E. K.

nim i vrtoglavi obratom, kao i činjenica da je završio u pozitivizmu.

Ostali prilozi u knjizi u biti razrađuju teze koje se nalaze i u naslovnom prilogu i s istog stajališta.

Treba na kraju spomenuti vrijedni i korisni prilog (Bibliografija spisa Karla Korsch) koji je sačinio Vjekoslav Mikecin.

E. K.

POLITICAL PARTIES AND POLITICAL DEVELOPMENT

Uredio Joseph LaPalombara i Myron Weiner
Princeton, New Jersey
Princeton University Press, 1966, 1969,
str. 487.

Društveno-političko značenje političkih stranaka u razvoju suvremenog društva i političkog sistema napose, nesumnjivo je u središtu izučavanja suvremene politologije. Političke stranke, njihova organizacija, struktura i način funkcioniranja, kao i njihovo političko djelovanje u političkom sistemu, koje je još uvijek usmjereno na institucije vlasti, obrađene su i aktualizirane u zaista bogatoj i opsežnoj politološkoj literaturi.

Interes naučne misli za različite aspekte političkih stranaka ne proizlazi samo iz tradicionalno-zastupanog stajališta o političkoj stranci kao medijatoru između društva i države, odnosno pojedinca i politike u političkom procesu, već se prije svega može objasniti cijelim nizom specifičnih obilježja, koja političke stranke u pojedinim zemljama čine različitim.

U knjizi eseja o političkim strankama, što su je uredili profesori LaPalombara i Weiner, odabrano je trinaest članaka o političkim strankama i stranačkim sistemima, a odnose se na neke zemlje zapadne Evrope, Azije, Afrike i Sjedinjenih Američkih Država, kao i na politički razvoj u tim zemljama.

Takav izbor tekstova pruža nam obilje materijala u studiju političkih fenomena i upoznaje nas sa suvremenim tokovima razvoja i dinamičnim procesima što se zbivaju u tim zemljama.

To su studije nama dobro poznatih politologa i političkih sociologa kao

što su Leonard Binder, William N. Chambers, Hans Daalder, Rupert Emerson, Morton Grodzins, Otto Kirchheimer, Lucian W. Pye, Stein Rokkan, Dankwart A. Rustow, Giovanni Sartori, Robert E. Scott, Immanuel Wallerstein, Joseph LaPalombara i Myron Weiner.

U uvodnoj studiji, čiji su autori profesor LaPalombara i Weiner, pomno su obrađeni porijeklo i razvoj političkih stranaka, kao i povijesne okolnosti pod kojima su se stranke razvijale, nastojeći se pri tom posebno zadržati na onim elementima koji su bili relevantni za stranački razvoj. Polazeći od činjenice da su političke stranke fenomen novijeg datuma i da su se razvijale u kontinuiranom procesu razvoja, autori ukazuju i detaljnije obrazlažu tri tipa teorija kojima se može objasniti porijeklo stranaka.

U prvu grupu ulaze takozvane institucionalne teorije, koje su neraskidivo povezane s proširenjem prava glasa, odnosno s izbornim reformama i time jačanjem uloge parlamenta u pojedinim zemljama. Autori dalje izlažu povijesno-situacione i razvojne teorije. Bitno je možda spomenuti razvojne teorije koje su na stanovit način karakteristične danas za većinu stranaka. Naime, radi se o tome da se političke stranke mogu promatrati iz dva aspekta u odnosu prema političkom razvoju. Jednom se one javljaju kao proizvod procesa razvoja koji je praćen društvenim, ekonomskim i političkim promjenama. U tom smislu, stranke su, kako ističu autori, zavisne varijable ili posljedice procesa razvoja. Međutim, stranke se mogu promatrati i kao nezavisne institucionalne snage, koje utječu na političke, socijalne i ekonomske procese. Autori su određenu pažnju obratili političkim strankama koje se javljaju kao produkt određenog političkog, ekonomskog i društvenog razvoja, a o drugom aspektu govore veoma malo.

Analizirajući uvjete nastanka pojedinih tipova stranaka, posebno se ističu uvjeti nastanka u zapadnoj Evropi gdje je opći trend razvoja bio usmjeren prema većem broju stranaka, iako je on u pojedinim fazama razvoja prekidan kriznim situacijama, za razliku od zemalja u razvoju gdje su određeni činioci pogodovali razvoju jednostranačke situacije.

Hans Daalder piše o strankama, eliti i političkom razvoju u zapadnoj Evropi. Da bi svestrano sagledao i istražio tu značajnu temu, profesor Daalder ne polazi od određenog političkog sistema i određenog vremenskog razdoblja, već izvanredno složene društveno-političke fenomene analizira putem raznih evropskih političkih sistema u raznim vremenskim razdobljima. Njegov analitički pristup studiju stranaka i političke elite u sklopu političkih sistema veoma je zanimljiv i značajan. Napose je hvale vrijedan njegov napor da razvije komparativnu analizu dinamičnih tokova političkog i socio-ekonomskog razvoja zemalja zapadne Evrope.

Profesor *William N. Chambers* raspravlja o strankama i izgradnji države (Nation Building) u Americi. Polazeći od činjenice da su Sjedinjene Američke Države prva »moderna država« u smislu da su Američani bili prvi koji su zbacili kolonijalnu vlast i konstituirali nezavisnu državu, autor pored tog značajnog trenutka ukazuje i na pojavu prvih modernih političkih stranaka i stranačkih sistema, ukazujući na početna manifestiranja prvih političkih stranaka federalista i republikanaca oko godine 1790. Autor veoma precizno razmatra činioce koji su bili odlučni za stranački razvoj, zatim stranačku strukturu, ulogu i funkcije stranaka povezano s političkim razvojem. Osobito je značajan dio u kojem profesor Chambers raspravlja o strankama i nacionalnoj integraciji, povezujući izgradnju države i izgradnju stranaka s procesima integracije u najširem smislu.

Giovanni Sartori ispituje problem polariziranog pluralizma u sklopu evropskih političkih stranaka. Aktualizirajući stranački pluralizam na primjeru nekih zemalja zapadne Evrope (današnje Italije, Njemačke i Francuske), autor klasificira stranačke sisteme u tri kategorije: jednostavni dvostranački pluralizam, umjereni pluralizam i ekstremni pluralizam, stavljajući ih u određene odnose prema polovima, pa u tom smislu čini razliku između bipolarnih odnosa umjerenog pluralizma i multipolarnih crta ekstremnog pluralizma. Na temelju veoma preciznih analiza, profesor Sartori pružio nam je dovoljno materijala za individualno razmišljanje.

Zbog velikog broja tema što su u knjizi iznesene objektivno nije moguće osvrnuti se na svaki esej, na svaki pristup složenim stranačkim problemima. Svojom aktualnošću i vrijednošću privlače našu pažnju podjednako političke stranke u zemljama Evrope i u Sjedinjenim Američkim Državama, tako i one manje poznate kao što su stranke i stranački sistemi u Turskoj, Egiptu, Latinskoj Americi i dalekoj Aziji, kao i transformacije stranačkih sistema i krize političkog razvoja u suvremenom svijetu.

Političke stranke zahvaćene s raznih aspekata svoje egzistencije, u raznim zemljama i u različitim političkim sistemima (činilac su prvorazrednog značenja za funkcioniranje političkog sistema) suočavaju čitaoca s kretanjima u suvremenoj društvenoj i političkoj stvarnosti i ukazuju na neke značajne etape dinamičnog odnosa.

Takav komparativan pregled značajnih tekstova o političkim strankama (eseji su razvrstani u četiri tematske grupe) veoma je dragocjen i značajan, jer nam pruža obilje materijala ne samo za studij političkih stranaka, već nas isto tako upoznaje sa složenim tokovima političkog razvoja.

Veoma dobar izbor tekstova i jasnoća u prezentiranju ove složene materije čine knjigu korisnim priručnikom svakome tko je zainteresiran ne samo za političke stranke, već i za političke procese i politička kretanja u širem smislu.

S. D.

Borislav Đurović

TRANSFORMACIJA BOLJŠEVIČKE PARTIJE NAKON OKTOBRA (1917—1924)

Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje, Novi Sad; Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1969.

Bila bi šteta da knjiga Borislava Đurovića »Transformacija Boljševičke partije nakon Oktobra (1917—1924)« ostane neprimijećena u našoj periodici. Ona ide u red u nas malobrojnih politoloških radova koji se bave teorijom partije, temom koja je upravo posljednjih godina stalno prisutna u suvremenim događajima, osobito u

našoj zemlji. Konačno, Đurovićeva knjiga bavi se razdobljem razvitka sovjetskog društva koje je do danas ostalo nedostatno proučeno iako se radi o vremenu koje je u osnovi postavilo niz problema i danas aktualnih. Njihovo razumijevanje daje pretpostavke za bolje shvaćanje mnogih otvorenih dilema sadašnjice. Polazeći od takvih premisa, može se reći da je Đurovićeva knjiga u nas tematski slična jedino radu Andrije Dujića »Lenjinova koncepcija partije i njen utjecaj na stvaranje sovjetskog političkog sistema«, koji je objavljen nešto ranije.

U uvodnom pristupu fenomenu promjene Boljševičke partije na vlasti Đurović polazi od nekoliko osnovnih teza. Za njega je Oktobar primjer revolucije koja se našla u raskoraku između programa i stvarnih mogućnosti realizacije. Zato kaže da radnička klasa Rusije nije imala osnovne pretpostavke da političku revoluciju nastavi ekonomskom i kulturnom. Mi bismo dodali i to da nije postojala pretpostavka neposrednog početka realizacije procesa socijalne revolucije. Autor izvodi zaključak da je u takvim uvjetima partija nužno preuzimala prerogative klase. Objektivni uvjeti godine 1924. objašnjavaju niz rješenja ne samo iz tog vremena već i iz kasnijeg Staljinova razdoblja. S druge strane, sama partija nije bila pripremljena za zadatke koji su je očekivali kao stranku na vlasti.

O dolasku boljševika na vlast i o prvim godinama sovjetske države ne tako rijetko susreće se niz različitih mišljenja. Jedno koje se može naći i u nekih naših autora implicitno ili eksplicitno predbacuje Lenjinu krivnju za blankistički koncept revolucije. U tom se kontekstu i deformacije u daljnjem toku razvitka socijalističkih društvenih odnosa stavljaju na račun pogrešaka subjektivnih nosilaca revolucije. Neki idu čak i dalje i traže kontinuitet subjektivnih grešaka u vezi s Lenjinovim i Staljinovim razdobljem sovjetske države.

Autor knjige o transformaciji Boljševičke partije, koja je i inače veoma bogata činjenicama o temi o kojoj govori, pruža niz podataka o društveno-ekonomskim i političkim uvjetima u carskoj i postoktobarskoj Rusiji. Ti podaci daju elemente i za drugačiju ocjenu odnosa objektivnih i subjektivnih činilaca u revoluciji i poslije

nje. Autor upozorava da je carska Rusija bila jedna od najvećih kolonijalnih sila, da je približno polovica stanovništva spadala u proletere i poluproletere, da je industrijska proizvodnja u zemlji veoma brzo rasla, da je Rusija po stupnju koncentracije industrijske proizvodnje i tvorničkog proletarijata bila na prvom mjestu u svijetu. U carskoj Rusiji, pored toga, postojala je i veoma visoka koncentracija bankarskog kapitala, kao i snažno srašćivanje financijskog i industrijskog kapitala, a jedna trećina udjela stranog vlasništva bila je u industrijskom akcionarskom kapitalu. Ako se tome doda da je prosječna zarada ruskog radnika godine 1910. bila četiri puta manja od nadnice radnika u SAD, da je postojala golema koncentracija obradive zemlje u rukama kulaka, da je rat sve te socijalne suprotnosti zaoštrio do maksimuma, onda se ne treba čuditi činjenici da je boljševički revolucionarni prevrat uživao snažnu i aktivnu podršku širokih slojeva naroda. Konačno, ne treba zaboraviti da je nezadovoljstvo bilo izraženo prije oktobarske revolucije ne samo revolucijama 1905. i u veljači 1917. godine, već i nizom seljačkih pobuna i radničkih štrajkova. Krizna situacija koja je značila zrelost Rusije bila je uočena puno ranije. Đurović citira jedno mjesto iz Engelsova članka »O socijalnom pitanju u Rusiji« iz godine 1875, koji zaključuje: »Jednom riječju, nema druge takve zemlje u kojoj bi uz čitavo prvobitno divljaštvo buržoaskog društva bio tako razvijen kapitalistički parazitizam kao u Rusiji, gdje je čitava zemlja, sva narodna masa ugnjetena i sputana njegovim mrežama.«

Podaci što ih autor iznosi omogućuju razumijevanje i događaja koji su se zbili u prvim godinama sovjetske vlasti. Još u carskoj Rusiji rat je doveo do porasta i inače velikog birokratskog aparata i do promjene socijalne strukture unutar radničke klase. Postoktobarski razvitak, i posebno građanski rat, prouzrokovao je proces deklasiranja radničke klase, izazvao golem pad proizvodnje, nadnice, životnog standarda. Ratni komunizam, naturalizacija ekonomskih odnosa i centralizacija upravljanja bili su u korijenima birokratizacije sovjetskog i partijskog aparata koja se razvila još u to vrijeme. To su bili osnovi procesa

koji su utjecali na razvitak političkog sistema i transformaciju uloge partije.

Nakon iscrpno dokumentiranog prikaza objektivnih prilika Đurović daje pregled razvitka Boljševičke partije i izlaže osnovne karakteristike organizacionih principa Lenjinove teorije partije. Danas je možda zanimljivo upozoriti na jedan uglavnom nepoznat element u Lenjinovoj koncepciji partije, o kojem govori Đurovićeva knjiga. Radi se o stavu Lenjina, ruske socijaldemokracije i kasnije boljševika prema federalnom principu organizacije partije i autonomiji pojedinih nacionalnih partija. Slučaj je počeo sa zahtjevom Bunda (Sveopćeg židovskog saveza Litve, Poljske i Rusije) i Poljske SDP za samostalnošću i autonomnošću. Međutim, Lenjin se opredijelio za jedinstvenu centralistički organiziranu partiju za sve ruske zemlje. Taj stav Đurović objašnjava Lenjinovom usmjerenošću na centraliziranu organizaciju partije kao pretpostavku efikasnosti revolucionarnih snaga u klasnoj borbi. Zanimljivo je da se i kasnije nije bitno odstupilo od takvog stava. Nakon revolucije, godine 1918. i 1919. osnovano je doduše 10 nacionalnih komunističkih partija za Ukrajinu, Litvu, Bjelorusiju, Gruziju, Jermeniju i dr. Ali i pored toga VIII kongres RKP(b) izjašnjava se za jedinstvenu centraliziranu partiju i odbacuje federalni princip u partiji. Odluke RKP(b) obavezne su za sve, a centralni komiteti republika u svojim su pravima izjednačeni s oblasnim komitetima i potčinjeni CK RKP(b). Istodobno te su republike bile samostalne državne cjeline, koje su u jedinstvenim akcijama bile povezane upravo partijskom organizacijom. Lenjin i boljševici priznavali su i prije i poslije revolucije pravo nacija na samoopredjeljenje, uključivo do otcjepljenja iz federacije — što se u nekim slučajevima i dogodilo — da bi na drugoj strani hijerarhijski organizirana jedinstvena partija donosila za sve svoje nacionalne jedinice obavezne odluke. Đurović zato s pravom postavlja pitanje koliko je, s obzirom na veliku moć i ulogu partije, time stvarno bilo ograničeno federativno uređenje same sovjetske države. Ako to nije bio stvarni problem dok je Lenjin rukovodio partijom, takvo pitanje postavilo se kao problem, čini nam se, onda

kada je Staljin preuzeo kontrolu nad partijom. Gruzinski slučaj, koji se dogodio dok je još Lenjin bio živ, pokazao je kako se u Staljinovoj (ili staljinističkoj) intepretaciji mogu praktično pokazati nedovoljno razvijeni federativni principi. Za suvremene probleme ostaje pouka da se federativni principi ne mogu disonantno razvijati u partijskim i državnim strukturama, ako se ne želi da budu bitno ograničeni.

Dobar dio prostora u svojoj knjizi Đurović poklanja odnosu klase i partije. Na tom mjestu raspravlja o razvitku koncepcije diktature proletarijata u sovjetskoj praksi, o dilemama u upravljanju privredom i u vezi s tim o raspravi o sindikatima. Veoma je zanimljiv Đurovićev zaključak o sporovima u partiji o pitanju radničkog upravljanja privredom. On prihvaća stav Lenjina i partijske većine koji je zasnovan na realnoj ocjeni objektivnih limitirajućih mogućnosti za radničko upravljanje. Đurovićeva kritička primjedba sastoji se u isticanju činjenice da je nemoguće »uvlačiti« radnike u upravljanje bez razvijanja, od samog početka, osnova radničkog upravljanja. Đurović smatra da je i pored toga Lenjin bio svjestan raskoraka između principa iz »Države i revolucije«, kojih se i kasnije nije odrekao, i njihove realizacije u praksi.

O socijalnoj strukturi partije autor raspravlja na osnovi bogato dokumentiranih argumenata i zaključuje da je Boljševička partija i nakon revolucije u osnovi bila radnička iako je udio radnika u partiji varirao, zavisno od niza okolnosti. Transformacija partije prati se na primjer na podacima koji pokazuju odljev radnika u državni i partijski aparat (»orabočivanje« aparata), iako ih i dalje u statistikama iskazuju kao radnike. Za Đurovića je socijalna struktura partije značajan indikator odnosa partije i klase iako to, kako pokazuje, ne mora biti i najsigurniji pokazatelj. Zanimljivo je, s tim u vezi, da je Boljševička partija imala najpovoljniju socijalnu strukturu u stranci baš u vrijeme pobjede birokracije u sovjetskom društvu godine 1931.

Autor knjige o transformaciji Boljševičke partije nakon Oktobra postavlja pitanje: diktatura proletarijata ili diktatura partije. Njegov odgovor sastoji se u konstataciji da radnička kla-

sa nije ni objektivno niti subjektivno mogla biti odlučna snaga sovjetskog društva iako je sovjetska država bila radnička. Ali u njoj je partija vladala u ime klase.

Govoreći o ulozi partije u političkom sistemu, autor konstatira neminovnost izrastanja mehanizma transmisija, birokratskih deformacija, srastanja partijskog i državnog aparata. Taj proces ilustriran je i na korektnom prikazu unutarpartijskih odnosa, eksplicaciji pitanja prijema u članstvo, razvitka organizacione strukture, partijskog aparata i na problemu demokratskog centralizma. U tom kontekstu značajno je, teoretski i praktično, poglavlje o frakcijama i unutarpartijskim borbama. Po Đuroviću, Lenjin i boljševici smatrali su postojanje frakcija u partiji slabošću koja se može tolerirati iz taktičkih razloga.

Zaključujući svoj rad o transformaciji Boljševičke partije u razdoblju od godine 1917. do 1924. autor daje pregled evolucije sovjetskog političkog sistema. U prvo vrijeme, do godine 1918, diktaturu proletarijata nose radne mase organizirane u sistem svojih organa i organizacija. Zato se tada i ne postavlja pitanje treba li socijalistički preobražaj ostvariti klasa ili država. Za vojne intervencije i građanskog rata (1918—1920) dolazi do diskrepancije između borbe za demokraciju, na jednoj strani, i potrebe za konsolidacijom i efikasnošću političkog sistema, na drugoj strani. Interesi revolucije i efikasnost postaju osnovni princip koji zadobija primat pred formalnim demokratizmom. Autor ipak smatra da ni tada nije uveden princip da cilj opravdava svako sredstvo. Ali i pored toga drži da je tada država postala osnovna poluga razvoja. Deveti i Deseti kongres partije predstavljaju u tom smislu pobjedu etatizma. U partiji središte moći premješta se u partijski aparat i zato Đurović misli da se može govoriti o aparatskoj partiji.

Za autora se postavljaju dva bitna pitanja. Prvo, koji su uzroci, i, drugo, kakve su posljedice takvog preobražaja partije nakon Oktobra. Đurović ne prihvaća u cjelini niti jedan od ekstremno simplificiranih odgovora — ni odgovor koji sve svodi na determinizam objektivnih uvjeta, niti odgovor koji uzroke nalazi u Lenjinovoj koncepciji partije. Za njega prihvaća-

nje prvog odgovora znači akceptiranje neminovnosti birokratske deformacije i etatizma u početku socijalističke izgradnje, posebno u nedovoljno razvijenim zemljama. Na drugoj strani činjenica da su u partiji postojale alternative o gotovo svim značajnijim pitanjima govori da je bio moguć i drugi put razvitka, iako su mogućnosti subjektivnog činioca limitirane.

Za autora knjige primjena koncepcije partije iz razdoblja borbe za vlast u kvalitativno novim okolnostima dovela je do dogmatiziranja Lenjinove koncepcije partije. Izlazi kao zaključak da je koncepciju trebalo mijenjati, ali se tvrdi i to da se samo s Boljševičkom partijom kakva je realno bila mogla ostvariti revolucija.

Đurovićev zaključak otvara u stvari niz pitanja za koja se u knjizi mogu naći elementi za razjašnjenje, ali ne i odgovori. Između njih izdvajamo samo jedno: je li bio moguć i drugi put različit od onog kojim je išla partija nakon Oktobra? I kako je on trebao izgledati da bi se izbjegla Skila i Haribda etatističko-birokratske i kasnije staljinističke deformacije?

Ako se pokuša u cjelini ocijeniti domać Đurovićeve knjige, zanemariivši neke manje primjedbe, onda prije svega treba reći da ona predstavlja ozbiljan napor da se bez respektiranja bilo kakvih a priori stvorenih stavova i dogmatskih hvalospjeva ili osporavanja pokaže istina o funkcioniranju jedne koncepcije partije, koja je i u borbi za vlast i kasnije kada je nastupala s pozicija vlasti izvršila, a i danas vrši, snažan utjecaj na socijalističke procese u cijelom svijetu. Čini nam se, može se reći da bogatstvo informacija koje knjiga daje otvara mogućnost za niz teoretskih izvođenja i rasprava. Takve rasprave većim dijelom prelaze okvire teme i zato se vjerojatno autor u njih i nije suviše upuštao.

»Transformacija Boljševičke partije nakon Oktobra«, prva knjiga koju su zajednički pokrenuli Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje iz Novog Sada i beogradski Institut za izučavanje radničkog pokreta, može se preporučiti pažnji čitalaca i izvan uskoga kruga stručnjaka.

B. Caratan

William Kornhauser:

THE POLITICS OF MASS SOCIETY,
The Free Press, New York, 1968.

Sociologijska interpretacija masovnog društva nema dugu povijest i u koliko je u nekom sociologijskom djelu pružena na uvid, bila je tek na periferiji sistematskog objašnjenja društvenih pojava. Vjerujemo da je tome razlog što je masovno ponašanje s onu stranu društveno organiziranog i racionalnog djelovanja i što ne postoji mogućnost da se ustanove sve bitne komponente, koje tvore srž masovnog u društvu. Potonje pak ima svoje ishodište u činjenici da je masovno ponašanje na granici racionalnog, pa se kao granični slučaj društvene akcije javlja kao ono djelovanje koje je isto po vrsti u više osoba i kojem nedostaje smisao na orijentacija pa je kao društvena pojava niži (ne u smislu vrednovanja već s aspekta racionalnosti) oblik društvene akcije. Istina, ona često nužno predleži kao podtekst ljudskoj racionalnoj djelatnosti.

Poneki kritičari suvremenog društva pojmlili su masovno ponašanje kao vrijednosno niži oblik ljudskog djelovanja, pri čemu su termin »masovno društvo« uzeli kao sinonim i stenoografski izraz za moderni svijet zapadnog i istočnog tipa, diferencirajući i naglašavajući poneke atribute istog masovnog temelja društva, primjerice, masovno društvo SSSR-a utemeljeno je više na politici, propagandi i pedagogiji, za razliku od SAD-a gdje prevladava potrošačko-komercijalni tip masovnosti.

U knjizi koju prikazujemo (vrijedno je istaknuti da je to u devet godina sedmo izdanje) *William Kornhauser* želi nejasnu i analitički neuporabivu kategoriju »masovnog društva« i »masovnih tendencija« tako operacionalno definirati da bi se taj pojam mogao dovesti u korelaciju s društvenim činjenicama i da bi se s tog stajališta konačno mogla dokučiti struktura sistema ponašanja koja prevladava u modernom društvu Zapada. Kornhauser ne želi jednostrano preuveličati ni s demokratskih ni aristokratskih pozicija masovno u društvu (identificirajući masu i niže klase) tvrdnjama da nastupa prevlast masa u smislu prosječnih, bezvoljnih i amorfnih dru-

štvenih grupa nad aktivnim i svjesnim institucijama i javnošću. Ispitivanje ga dalje vodi provjeravanju poznate teze da je pluralističko društvo zapadnjačkog tipa u biti masovno društvo i druge teze koja tvrdi da je totalitarni tip društva također masovno društvo. Obje teze počivaju na premissi da su srednje i niže klase potpale pod masovne utjecaje i da, primjerice, radnički pokret može biti označen kao masovan budući da nije integriran ni u jednu institucionalnu strukturu. Odgovor na ta i slična pitanja autor daje u ovim dijelovima svoje knjige: Teorija masovnog društva (I dio), Društveni izvori masovnih pokreta (II dio) i Društveni sastav masovnih pokreta (III dio).

Autor u knjizi slijedi prošla i suvremena mišljenja o masovnom društvu, okupljajući ih oko dva središnja kritička stajališta — aristokratskog i demokratskog. Gustav Le Bon, Ortega y Gasset itd. slijede npr. prvu koncepciju, koju Kornhauser sažima u nekoliko rečenica; u masovnom društvu podižu se zahtjevi za egalitarizmom, do kojega u praksi postupno dolazi, zatim su mase spremne podržati antiaristokratske oblike vlasti i postaviti sebi kao vođe narodne autoritete i najzad se uspostavlja vlast masa u obliku lažnih autoriteta. To su razlozi da se masovno društvo oštro kontraponira aristokratskom poretku, koji ova koncepcija uzima kao društveni ideal.

Demokratsku kritiku masovnog društva, prema Kornhauserovoj knjizi, možemo usporedno s prethodnom kritikom slično poredati u nekoliko stavova: u masovnom društvu povećava se atomizacija institucija i pojedinaca (nestanak ljudske zajednice), masovno je društvo spremno prihvatiti nove ideologije, sumnjajući u postojeću zajednicu i tako postaje plijen totalitarizma, tj. totalne dominacije lažne zajednice. Značajnija imena ove misaone orijentacije jesu W. Mills, E. Lederer, H. Arendt, D. Riesman, D. Bell itd. Demokratska kritika tih autora polazi od određene pretpostavke za koju je masovno društvo takav društveni sistem u kojem elite s lakoćom vladaju i mobiliziraju srednje i niže društvene grupe budući da im nedostaje vlastiti i autonoman način života. Autor zaključuje svoje razmatranje teorija o masovnom društvu:

»Ukratko, prva koncepcija gleda masovno društvo kao neograničenu demokraciju (hyperdemokracija u terminologiji Ortega), druga pak kao neograničenu tiraniju« (W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, The Free Press, New York, 1968, str. 31), što je i neprecizno i netočno, jer, kako misli autor, nedopustivo je pluralistički tip društva identificirati s masovnim društvom kao što čine aristokratski kritičari, a isto se tako totalitarni tip društva ne može identificirati s masovnim, kako misle demokratski kritičari.

Kornhauser s pravom drži da u suvremenom svijetu treba razlikovati četiri temeljne društvene tendencije: komunalni (tradicionalni), pluralistički, totalitarni i masovni tip, koje možemo razlikovati ovisno o četiri moguća položaja što ga zauzimaju elite i neelite; primjerice, ukoliko postoji velika mogućnost pristupa i utjecaja na elite, a istodobno ne prevelika mogućnost mobilizacije i manipuliranja neelita od vladajućih elita, to je pluralistički tip društva, za razliku npr. od totalitarnog tipa društva u kojem postoji velika mogućnost mobilizacije i manipulacije neelita i minimalna mogućnost pristupa i utjecaja na elite. Odrednice masovnog društva autor sažima ovim riječima: »Visok stupanj masovnog ponašanja možemo očekivati kada elitama i neelitama nedostaje društvena odvojenost, tj. kada su elite direktno podvrgnute utjecaju neelita i kada su neelite dostupne direktnoj mobilizaciji elita« (ibid. str. 43). Premda je u ovom teorijskom pristupu neposredan odnos vođa i vođenih bitno značajan za masovno ponašanje, zadržimo se ukratko na kategoriji masovnog ponašanja jer ona nekoliko povezuje okolne sisteme — kulturni i individualni, iz kojih slijedi dani poredak masovnog društva. Naime, središte pažnje pripadnika mase nije njegovo osobno iskustvo niti svakidašnji život, već to postaju neki apstraktni, udaljeni, pa čak i internacionalni objekti, dani u obliku simbola i parola, npr. putem sredstava masovnih komunikacija. Tek kad apstraktne vrijednosti i značenja dovedu do direktnog i aktivnog odgovora širih slojeva, postupno dolazi do gubitka nezavisnosti institucija i pojedinaca i do gubitka smisla za realnost i odgovornost. Daljnji stupanj razvoja tog procesa ide u pravcu organiziranja poje-

dinaca, koji su odvojeni od danih institucija, na taj način što njihova akcija poprima sve određeniju smisaonu orijentaciju i kontinuitet.

Sa stajališta kulturnog sistema, vrijednosni su standardi masovnog društva uniformirani, standardizirani i fluidni, kojima je antipod postojanje konglomerata nediferenciranih uloga, pojedinaca i njihovih vođa, koji svi zajedno prihvaćaju iste vrijednosti, zbog čega elite nisu pogodne za upravljanje društvom jer im nedostaje racionalna orijentacija i autonomnost te postaju »sredstvo« fluidnih spontanih masovnih izraza, a nerijetko i »sredstvo« pomoću kojega totalitarne elite izbijaju u prvi plan.

Vrijedno je istaknuti autorovo razlaganje teze o nepostojanju direktne korelacije između opće demokratizacije, stupnja urbanizacije, industrijalizacije i masovnog društva. Istina, postoji indirektna veza između tih termina, i to u slučajevima koji su više iznimka nego pravilo, primjerice, nagla demokratizacija nakon diktature ili forsirana i ubrzana industrijalizacija i urbanizacija mogu, ali ne moraju dovesti do određene prevlasti masovnih tendencija. Direktna pak korelacija postoji, smatra autor, između kriznih stanja u društvu i masovnih pokreta, osobito ekonomska depresija, nezaposlenost, politička kriza direktno uzrokuju stvaranje masovnih zahtjeva i masovnih akcija. Niže su klase, prema autoru, slabije ukorijenjene u društvene institucije i zato spremnije masovno reagirati. Od ostalih društvenih slojeva slobodni su intelektualci spremniji na masovno ponašanje od intelektualaca na sveučilištima, novi poduzetnici od starih, nekvalificirani radnici od kvalificiranih, rudari i pomorci od radnika u drugim djelatnostima, omladina od starijih, politički apatični od angažiranih, nezaposleni od zaposlenih itd.

Kornhauserovoj interpretaciji masovnog društva i masovnih pokreta predleži pluralistička koncepcija zapadnih društava, u kojima je demokracija dana ograničenjem elita od drugih elita i od biračkog tijela koje među različitim političkim elitama bira sebi najprihvatljiviju. Takav politički sistem osposobljava elite i neelite da se suprotstave masovnim i totalitarnim tendencijama. Politika i politički sistem masovnog

društva, skiciran u već rečenoj neposrednoj vezi elita i neelita, prepreka je demokratskom pluralizmu, što autor izražava ovim riječima: »Masovna politika je stoga u demokratskom društvu antidemokratska jer ona radi protiv ustanovljenog poretka.« (ibid., str. 227).

Treba istaknuti, na kraju, kako knjiga W. Kornhausera uspješno sintetizira mišljenja i interpretacije masovnog društva, no njezina je veća vrijednost u analitičkom pristupu modernom društvu, gdje uočava više različitih tendencija popuštajući generalizaciji pluralističkog aspekta na račun drugih. Autor svoje zaključke temelji na premisama društvenog, kulturnog, ekonomskog i političkog pluralizma, pa tako slijedi najjaču orijentaciju zapadne teorijske misli danas koju su razvijali: K. Mannheim, J. Schumpeter, R. Aron, T. Parson, A. Tourraine, R. Dahl itd. Njihovo se mišljenje sažima u tezi da je demokracija nemoguća bez određenog oblika političkog pluralizma. Ne možemo ovdje opširno podastrijeti naše mišljenje, razloge za i protiv tog pluralizma, njegove pozitivne i negativne strane, no bez sumnje je da treba pozdraviti pregnuća nekih naših sociologa i društvenih znanstvenika koji su tom teškom pitanju obratili pažnju. Radi se, naime, o tome da je razvoju političkog sistema politički pluralizam određeni razvojni oblik, koji slijedi nakon raspada tradicionalnog i monističkog tipa društva. Nije provjereno mišljenje da se monistički tip društva može preoblikovati u sistem neposredne demokracije bez nekog oblika društvenog pluralizma. Razumljivo je, dakako, da samo »natjecanje« elita ne čini demokraciju.

Na početku smo skicirali bit masovnog ponašanja kao djelatnost koja nije dosegla stupanj društvene racionalne akcije i u tom smislu masovni pokreti ostaju uvelike neizrečeni i neartikulirani, spontani i konfuzni, ali upravo zato nose u sebi latentnu strukturu budućeg kulturnog, ekonomskog i političkog ustrojstva društva. Takav pristup masovnim pokretima nedostaje Kornhauseru, a izveo ga je osobito Gerhard Colm i donekle Daniel Bell. U njihovu se pristupu naglašava da je uzdizanje nižih slojeva na ljestvici društvene hijerarhije redovito u obliku masovnih, neinstitucionaliziranih pokreta, koji tim putem traže da im

se prizna pravo i omogući ravnopravan utjecaj s drugima na sve oblike društvenog života i da im se, na kraju, prepusti da svoj život organiziraju po svom vlastitom nahodjenju, autonomno i bez tutora. Treba, dakako, priznati Kornhauseru da je dokučio bit i strukturu političkog sistema masovnog društva bez obzira na vrijednosti koje ono prihvata, međutim kako je demokratske institucije poistovjetio s danim institucijama zapadnih društava, razumljivo je njegovo izvođenje teze kako je svaki oblik masovnog djelovanja opasan za zapadnu demokraciju, opasniji čak i od klasne borbe. On je, poput demokratskih kritičara, izrazio strah pred nastupom masovnih pokreta, s tom razlikom što su oni u modernom društvu uočili prevlast masovnog, dok to Kornhauser negira.

Zvonko Lerotić